

ҚАЗАҚ
ГАЗЕТТЕРІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЖАҚАТЫҒА
БАСТАМА

АБАЙ поэзиясы ақын өзі өмір сүрген тұтас бір тарихи дәуірді жан-жақты барынша толық бейнелеп берді дейміз. Бірақ ақын творчествосы жарты ғасырды қамтитын тарихи дәуірді танытады деу аз. Сол замандағы қоғамдық өмір салтының, ой-сана, ұғым-түсініктердің бірнеше ғасыр бойы қалыптасқанын, түп-тамыры арыда жатқанын ескерсек, Абай поэзиясы қоғам көшіндегі бір елеулі кезеңді бейнелеу арқылы халықтың тағдырын, ұлттың мінез-құлқын тарихи тұрғыдан кең арнада алып, қоғам көшінің жеткен жерін ғана емес, өткен жолын да танытарлықтай етіп көрсете білді дейміз.

Абай творчествосын түгелдей алып қарағанда да, жеке шығармаларын талқылағанда да, екі түрлі талдау принципі дұрыс ұштастыра білу шарт. Оның бірі — тарихи принцип, яғни, ақын шығармаларын туғызған заман, қоғамдық орта, әлеуметтік жағдаймен байланыстыра қарау болса, екіншісі — бүгінгі заман тұрғысынан қарап, қазіргі моральдық ұғым-түсінік, идеалдарға үйлестіре қарап бағалау. Абай творчествосы өз заманының түпкі, түбегейлі қоғамдық мүдделерін, арман-мұраттарын бейнелейді. Оны келесі тарихи кезеңдермен, біздің заманымызбен жақындастыратын да — осы озық арман-мұраттар, шынайы құнды асыл мұраның кейінгі ұрпақтарға мирас болып қала беретін өміршеңдігі, тарихи-әдеби дамудың үзілмейтін, ұласа беретін жалғастығы.

Тарихи принцип Абай творчествосының сол дәуірдегі қоғамдық өмірмен тамырластығын танып-білудің бірден-бір қажетті шарты екенін мойындай отырып, ақын шығармаларын бүгінгі оқырмандар қалайда өздерінің өмірге көзқарасы, арман-мұраттарымен жалғастыра, жанастыра қабылдайтынын және жоққа шығара алмаймыз. Ендеше зерттеу еңбектерде екінші принципті де қолдану қажеттігі туады. Абай шығармаларының қазіргі қоғамдық өмірде қандай орын алатынына, ой-санамызға қандай

көркемдік заңдылық бар екенін ұмытпау қажет. Айталық, «Сен мені не етесің?» деген өлеңнен осындай лирикалық тұлға айқын бой көрсетеді. Сондықтан осы өлеңдегі сөздерді, мысалы:

Ажал уақыты
Жетті,

Мен өлейін, сен-ақ сау бол, — дегенді біреуге ақын өзі айтып отыр екен деп түсінуден гөрі, бұл жинақталған лирикалық тұлғаның атынан айтылған сөз деп түсінген жөн.

Ал ақын бейнесінің басқа қырларына келсек, кейде ол нақтылы бір жайды, жағдайды айтушы, баяндаушы ретінде көбірек көрінеді. Мысал үшін «Балалар жүр жинаған малын қорғалатып», «Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап», «Асқатойға баратұғын» сияқты өлеңдерді атауға болады.

Кейде ақын өлеңінде басқа адамның көңіл-

алар жердің ебін қамдап»), кейбір («Кейбірі бірге қол берген») деген сияқты сөздерді де қолданады. Тіпті, сөзін тыңдаушыларға қаратып айтып, сен, сендер өздерің деп отырып, көпшілікті мінездеп сипаттап кететіні де кездеседі. Мысалы:

Жұмыссыз сандал,
Еріксіз малды ал,
Деген кім бар сендерге?

Топтап сипаттаудың ең көлемді, ауқымды түрі ел, жұртты айтып, көпшілікті, бүтін бір қауымды мінездеуі болса керек. Мысалы:

Ел аңдып сені,
Сен аңдып оны,
Қылт еткізбей бағып көр.

***

Әринемен ел кетті,
Қокиланды, мақтанды.

***

БЕЙНЕЛІ ОЙДЫҢ ҰСТАСЫ

шығармашылық жаңалық. Бұларға қоса «Елтаба алмай», «Ата-анаға көз қуаныш», «Сағаттың шықылдағы емес ермек», «Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен», «Ауру жүре соғады ақырын жай», «Өлсе, өлер табиға адам өлмес», аударма өлеңдермен «Жалғыз жалау жылтылдап», «Жолға шықтым қаранғы түнде жалғыз», «Қанжар», «Мен көрдім ұзын қайын құлағанын» сияқты тағы сан алуан шығармаларды атауға болар еді.

Абай өлеңдерінің көбі не тақырыбы, не стилі, жанрлық сипаты немесе өлең өрнегі жағынан мүлде жаңа болып келетіндіктен осы топқа жатқызуга болады деген туындыларды түгел қамтып, бөліп алудың өзі өте қиын. Міне, осындай ондаған кемеліне келген өлең үлгілерін туғызған Абай соларға ұқсас біртектес өлеңдер жазуға ұмтыла бермейді. Әрине, қай ақында болсын бірнеше өлеңдер тақырыбы жағынан жалғас келіп отырады. Бұл осы тақырыпқа тереңдеп бару үшін қажет. Бірақ ол тақырып әр өлеңде әр қырынан ашылады. Біздің айтамыз, Абайдың сарқылмаушығармашылық тапқырлығы, оның қолынан шыққан кемеліне келген, көркемдік бітім жағынан мүлтіксіз өлең үлгілерінің көптігі және әр қайсысы бір-біріне ұқсамайтын жаңаша сипатты дүние болып келетіні.

Ақынның, тіпті, жылдың төрт мезгілін суреттейтін «Қыс» («Ақ киімді, денелі, асақалды»), Күз («Сұр бұлт түсі суық қаптады аспан»), «Жаз» («Жазды күні шілде болғанда»), «Жазғытұры» («Жазғытұры қалмайды қыстың сызы») секілді бір топқа, циклге жататын өлеңдерінің де әр қайсысы мазмұн, мағынасы, суреттеу тәсілі, құрылысы жағынан әр түрлі болып шыққан. Сондай-ақ өлең сөз, ән-күйдің мәнін, ақындық өнердің қасиетін бағалайтын тақырыбы жағынан бір-біріне жалғас «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Көңі-құсы құйқылжыр шар тарапқа», «Өзгеге кенілім тоярыс», «Адамның кейбір кездері»

май болмайды. Осы бір-бірімен тығыз байланысты екі принциптің біреуіне ғана назар аударылып, екіншісі еленбесе, ол мәселе жан-жақты байыптау мүмкіндігін шектейді, қалайда үстіртің, жеңіл қорығанды-түйін жасауға әкеліп соғады. Абай творчествосының өз заманымен, сол кездегі қоғамдық өмірмен байланысын, сол кезде қандай зор танымдық, тәрбиелік міндет атқарғанын, сөз өнеріне не жадалық әкелгенін толық түсінсек, сонда ғана біз оның кейінгі кезеңдерде, қазіргі заманда қоғамдық ой-сананың, әдебиеттің әрқандауына ықпал жасап келе жатқанын толық аңғара аламыз. Сондай-ақ, ақын мұрасының өміршеңдігін, заман озған сайын маңызы, әсері қаншалықты күшейе түсетінін зор салып байыптасақ, оның өз заманының озық тілек-мақсаттарына сәйкес тарихи өмірдің өзі туғызған бастапқы сипат-қасиеттерін айқынырақ тани аламыз.

Абай шығармаларында алдымен мейлінше мол, әр қырынан көрінетін, әрине, ақынның өз бейнесі, өз тұлғасы. Лирик-ақын қоғам өмірінің шындығын өз көңіл-күйін білдіру арқылы, өз сезім толқыныстары, ой-толғамдары арқылы танытады. Ақынның өз тұлға-бейнесі оны тебірткеннен ой-сезімдерден айтылып, баяндалып отырған өмірдегі алуан түрлі жағдайларға, қоғамдық мәселелерге, әр түрлі адамдардың іс-әрекеттеріне оның қатынасынан, берген бағасынан айқындала түсіп, жан-жақты толық көрінісін табады.

Ақын бейнесі дегеніміздің өзі де ылғи бір қалыпта, біркелкі сипатта көрінбейді, әр қырынан, әр жағынан ашылып отырады. Көптеген өлеңдерінде ақын өз күйін тікелей білдіріп, ойын тура айтады. Өлеңдері кейде сұхбат, сырласу, кейде насихат, кейде ойға шому, ой толғау түрінде әр алуан болып келсе, ақын бейнесі анық, айқын қалпында танылады. Ал кейде ақын өлеңін өз атынан, бірінші жақтан айтқанымен, өмірге жинақталып жасалған лирикалық тұлғаның көзімен қарайтыны байқалады. Поэзияда ақын өмірде болғанды ғана емес, болатын, болуы мүмкін жайларды жинақтап, шындыққа сәйкестендіріп айтатындықтан өлеңдегі ақынның бейнесі кейде осындай лирикалық тұлға қалпында көрінеді. Әрине, лирикалық тұлғаны ақынның өз бейнесінен мүлде бөлектеп, ажыратып алу қиын, бірақ одан өзіндік айырмасы барлығын көрмеуге болмайды. Сол айырманы ескеріп, ақын өмірде болмаған, бірақ болатын, болуы мүмкін шындық жағдайды өз атынан айтса, мұнда өзіндік

күйін суреттейді. Мысалы, «Қызарып, сұрланып» өлеңінде ғашық жастардың махаббат сезімі өз шындығымен алдымен көрініс тауып, оны сипаттап жеткізген ақын бейнесі алға шығарылмай, тасада тұрады. Сондай-ақ табиғатты суреттейтін өлеңдерде де ақын көбіне-көп баяндаушы, бейнелеп айтушы. Оның өзінің табиғат құбылыстарын қалай сезінетіні айқын, анық аңғарылып отырса да, алдымен көзге көрінетін нәрсе — табиғат көркі, табиғат аясындағы елдің өмір-тұрмысы. Адамның портреті, мысалы, сұлу қыздың пішіні, бой сыбатын суреттейтін өлеңдер туралы айтсақ та, ақын өзі сол портретті мүсіндеуші дейміз. Ал тағы бір алуан өлеңдерінде ақын нақтылы бір кейіпкерді, мысалы, болысты сөйлету арқылы ойын білдіреді. «Жігіт сөзі», «қыз сөзі» атты хат түріндегі өлеңдер де осы іспеттес.

Ал біреуге қаратып айтылған, сонымен тілдескендей етіп берілетін өлеңдерде де (мысалы, «Күлембайға», «Уғалайкүмүссәлем») сол басқа адамды сипаттау жағы басым келеді. Сонымен қатар Абай өлеңдерінен жекелеп алынып бейнеленген кейіпкерлермен қатар, аты аталып, түсі түстелмесе де, мінезі, әрекеті, ниеті айқын сипатталып, жинақтап бейнеленген сан алуан кейіпкерлер — әр түрлі топтың өкілдері, әр қилы мінезді адамдар үнемі бой көрсетіп отырады. Оларды ақын кейбір өлеңдерінде бай, би, болыс, кедей, жалшы, жарлы, саудагер, атқа мінерлер деген сияқты топтап айтса, бірталай өлеңдерінде білімді, талапты («Білімдіден шыққан сөз, талаптығ болсын кез»), ақылды («Ақылды кара қылды қырыққа бөлмеке»), оқыған («Оқыған білер әр сөзді»), өнерпаз («Өнерпаз болсаң, арқалан»), ер («Ер кісі ақылға ермек, бойды жеңбек»), есті («Естілер де ісіне қуанбай жүр») немесе надан («Наданағ арам ақылды құлаққа ілмеке»), білімсіз («Өмірдің өрін тауысып, білімсізбен алысып»), ақылсыз («Ақылсыз шыға сенбей, жоққа сенбек»), ез («Асаған, ұрттағанға ез қуанар»), пысық («Пысық кім деп сұрасан — қалаға шапса дем алмай. Өтірік арыз бұл берсе...») деген сияқты ғып атап, топтап мінездейді.

Халықтың ой-санасына ертеден қалыптасқан кісіні адамгершілік тұрғысынан бағалап, саралайтын жақсы мен жаңан деген секілді ұғымдарды да Абай жаңаша мағына беріп, орынды пайдаланады. Мысалы:

Жақсыға айтсан, жаны еріп,
Ұғар көңіл шын беріп.

немесе

Жамандар адал еңбек қыла алмай жүр.

Кейде топтап айту үшін біреу («Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда»), әркім («Әркім жүр

Төңкеріліп құбылған жұрт бір сағым...

Ел, жұрт деген ұғымдарды Абай қалың ел, қазақ жұрты, халық деген кең мағынасында алып, бүкіл халықты тұтас сипаттап, мінездеу үшін де қолданады. Мысал үшін «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп басталатын өлеңді еске түсірсек жеткілікті. Ал кең мағынасында халық бейнесі бұған қоса жоғарыда айтылған сан алуан топтардың өкілдерінен, әр түрлі мінез, іс-әрекеттердің иесі болып көрінетін адамдардан жинақталып, қосыла келе толық көрінісін табады. Олардың бәрі бірдей жеке алғанда толық тұлға болмаса да, қат-қабаты мол өмір тартысын бейнелейтін кесек, көркем шығармадағы әр жерден бір қылап беріп қалатын жанама, өткініш ұсақ кейіпкерге ұқсаса да, жиылып, көбейе түскенде қалың қауым, халық туралы түсінігімізді толықтыруға себін тигізеді.

Ендеше Абай поэзиясында кездесетін көптеген кейіпкерлер мен топтардың мінез-қылығын, әдет-әрекетін талдап, саралап танумен бірге өзара байланыстыру да қажет.

Әрине, ақынның поэзиядағы тұлға, бейнесі мен халық бейнесі деген ұғымдардың арасында да жалғастық, сабақтастық жоқ емес. Ақын бейнесінің өзгешілігі алдымен оның халықтың өмірін, тағдырын қалай түсіне білетініне байланысты. Ақын өзі туралы айта отырып ел жайын толғайды, халық туралы айтады. Ұлы ақын өзі жөнінде, өзінің жеке басы туралы айтқанда да жалпыға ортақ жайларды айтады, бүкіл адамзат тағдырын ойлап толғанады деген пікірді атақты сыншы В. Г. Белинский өз кезінде-ақ орынды түйіндеген ғой.

Ақынның поэзиядағы өз тұлға, бейнесі арқылы біз оның өмір сүрген заманын қалай танытынын, халықтың мүддесін, арман-тілегін қалай түсінетінін көреміз. Халық өмірінің, заман келбетінің поэзиядағы көрінісі арқылы ақын бейнесін айқынырақ сезіне түсеміз. Жинақтап айтқанда, осының бәрінен сол дәуірдегі қазақ өмірінің мол шындығын табамыз.

Назар аударарлық жай — Абайдың өлеңдерінің ішінде өзге шығармаларына ұқсамайтын, мазмұны жағынан да, көркемдік бітімі жағынан да ерекшеленіп тұрған үздік туындылар мол «Сегіз аяқ», «Сен мені не етесін», «Қансонарда бүркітші шығады аңға», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Жаз», «Желсіз түнде жарық ай», «Болыс болдым, мінекі», «Қызарып, сұрланып», «Келдік талай жерге енді», «Өлсем орным кара жер сыз болмай ма?», «Көк тұман алдындағы келер заман» секілді өлеңдерінің қай-қайсысын алсақ та мүлде тың дүние.

өзгешілігі бойынша ерекшелігі өзгеше сипат алған.

Осындай бір-біріне ұқсамайтын әр өлеңінде ақынның өнерпаздық тұлғасы әр қырынан көрініп, жаңаша сипат табады. «Өлсе, өлер табиғат, адам өлмесе», «Көк тұман алдындағы келер заман», «Сағаттың шықылдағы емес ермек» деген сияқты өлеңдерді оқығанда Абай керемет ойшыл ақын екен деп тандансақ Абай керемет ойшыл сезесің», «Не іздейсің, көңілім, не іздейсің», «Жүрегім, ойбай соқпа енді» секілді өлеңдерді оқығанда Абай асқан сыршыл лирик ақын-ау деп тамсанамыз. Ал «Қансонарда бүркітші шығады аңға», «Жазды күні шілде болғанда», «Желсіз түнде жарық ай», «Жазғытұры қалмайды қыстың сызы» сияқты өлеңдерге назар салсақ, Абайдың өмір құбылыстарын сөзбен мүсіндеп, жаңды бейнеге айналдырып сипаттауда алдына жан салмайтын суреткер ақын екеніне ден қоямыз. «Сабырсыз, арыс, еріншек», тағы сондай туындыларға қарап нағыз сықақшыл, өткір мысқылға шебер ақын осындай-ақ болар десек, «Мәз болады болысың» атты өлеңді еске түсіріп, әжуалап келемеждеудің мұндай да өте нәзік, өтімді түрі болатынына тенті боламыз. «Ғылым таппай мақтанба», «Интернатта оқып жүр» атты өлеңдердің қазақ поэзиясында қалыптасқан насихат, өсиет үлгісіндегі нұсқалардан мазмұнды да, ойды бейнелеу, айту тәсілі де мүлде өзгеше екені көңіл аударарлы. Ал «Сен мені не етесің», «Ем таба алмай», «Қор болды жаным» секілді нәзік лирикалық туындылар қазақ поэзиясында бұрын орын теппеген сыршыл лириканың жаңа үлгілері екені айқын аңғарылады. Абайдың өр өлеңінде оның осындай ақындық тұлғасын жаңа бір қырынан танытатын өзгешілігі болады десек, олар іштей астырып жатқан сипат, қасиеттер екенін де айтуымыз керек. «Сегіз аяқты» оқығанда мұнда терең сыршылдық, гибратты насихатшылық, бейнелеп суреттеуге, тіпті, өлең өрнегін өзгеше өркендеуге шеберлік те, бәрі ұштасып келетіні анық көрінеді.

Түгелдей алғанда, Абайдың көркемдік ойлау, бейнелеп айту, суреттеу тәсілі мүлде жаңа, лирикалық стилі еркін, икемді, поэзиядағы қалыптасқан, дайын үлгілерді қайталамайды. Осының өзі-ақ оның поэзиясына жаңашылдық сипат дарытады.

Зәки АХМЕТОВ,

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі.